

Vjeran Katunarić

PRED NOVIMI ETNOPOLITIČNIMI RAZKOLI: HRVATSKA TER BOSNA IN HERCEGOVINA

"Ubog je narod, katerega državnik je lisjak,
filozof slepar, umetnost pa večšina krpanja in
oponašanja."

(Khalil Gibran: Prerok. Prerokov vrt)

Proučevanje etničnih odnosov v Hrvaško ter Bosni in Hercegovini na treh ravneh: strukturalni (etnične skupine v socialni stratifikaciji), behavioralno - manifestni (socialna distanca) in behavioralno - latentni (avtoritarnost) je pokazala, da je osnova za etnične razkole in tenzije obstajala le na tretji ravni. Po letu 1989 (ko je bilo izvršeno raziskovanje) je prišlo do spoja ekskluzivistične etnopolitične mobilizacije s strani nacionalističnih nemodernih elit in latentne avtoritarnosti na mikro družbeni ravni. Ta proces je rezultiral v poglobitvi etnične distance in naslilnem izbruhu nacionalnih nasprotij v omejenih regijah.

The investigation of ethnic relationships in Croatia and Bosnia and Herzegovina carried out on three levels: structural (ethnic groups in social stratification), behavioral - manifest (social distance) and behavioral - latent (authoritarianism), has shown that the social basis for ethnic cleavages and tensions has existed only on the third level. After 1989 (as the research project was conducted) the fusion of exclusivistic ethno-political mobilisation led by umodern nationalist political elites and latent authoritarianism on micro societal level took place. This proces resulted in the deepening of ethnic distance, even violent escalation of national conflicts in the mentioned regions.

popuplistični nacionalizem, iracionalna avtoriteta, etnopolitična mobilizacija, socialna distanca, avtoritarnost

Ozemlje Hrvatske ter Bosne in Hercegovine je dolgo ležalo na robovih cesarstev (središča le-teh so bila zunaj balkanskega prostora) in njihovih medsebojnih trenj. Provincialni položaj tamkajšnjih narodov je, čeprav so le-ti prevzeli prevladujoče kulturne obrazce cesarstev, zaviral njihova nacionalna gibanja in politogenezo, tj. možnost za ustanovitev lastne države po zgledu velikih narodov. Hrvati so že v 8. stoletju prevzeli krščanstvo, velik del prebivalstva v srednjeveški Bosni in Hercegovini pa se je islamiziral. Tako stapljanje kultur še zdaleč ni zadostovalo za to, da bi v lokalnih okvirih vzpostavili neodvisno državo na etnični ali polietnični podlagi.

Ljudstvo se v takih razmerah, kar je sploh značilno za staroveške in srednjeveške države, politično razcepi na dve kategoriji¹⁾. Prva kategorija je "aristokratski (lateralni) etnos"; sestavlja ga vladajoči družbeni sloj, ki je tesno povezan z "zunanjo" državo in njenim vladarjem; takšno je na primer plemstvo v osmanskem cesarstvu²⁾, takšni so

"papisti" in "caristi" med hrvatskim plemstvom v normanski in bizantinski Dalmaciji oziroma proavstrijsko in promadžarsko plemstvo v poznem srednjem veku na Hrvaškem.³⁾ Druga kategorija je "demotski (vertikalni) etnos", ki ga sestavljajo povečini kmetje in deloma trgovci ter obrtniki v mestih. Med obema kategorijama dolgo ni nikakršnih političnih stikov, prav tako kot jih ni med družbenimi sloji demotskega ("ljudskega") etnosa. Nabor ljudi za državno upravo in vojaške službe poteka v skladu s pravili in načrti osrednjega državnega upravnništva. Tako nastaja v državni upravi in vojski etnopolitični mozaik, ki je podoben etnično mozaični aristokraciji v državi. Odmiki v primeru upora, vojne ali kmečkega punta nikakor niso etnonacionalne narave; spuntani kmetje kot glavni del etnične "množice" se oprejo na plemiča ali skupino plemičev, ki jim v danem trenutku ponudi zaščito, ne glede na etnično poreklo plemiškega pokrovitelja.

Nacionalna gibanja, ki pomenijo po definiciji mobilizacijo vseh etničnih slojev, se na Hrvaškem pojavijo v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, ko stopa avstroogrška država v obdobje prosvetljenega absolutizma in liberalizma oz. ko kaže očitna znamenja zamiranja in je že moč slutiti njen razpad.⁴⁾ Prva resna državopolitična kriza, ki jo povzroči revolucija na Madžarskem 1848., sproži prvo etnonacionalno mobilizacijo na Hrvaškem. Tedaj domače plemstvo, katerega vlogo posebja ban Jelačić, zavzame dvoumno stališče, značilno za obdobja krize ali razpada cesarstva oz. politične države.⁵⁾ Plemstvo namreč mobilizira domače ljudske množice, "demotski etnos", medtem ko vodilni plemič sproži mehanizem kolektivnega poistovetenja - ta je znan tudi v procesu ustvarjanja ali obnavljanja etničnega mita, pa tudi v procesu inkubacije-spreobrnjenja privržencev v verskih gibanjih⁶⁾ - in postane "narodni junak", v psihološkem pogledu pa "oče naroda". Kasnejši voditelji hrvatskega nacionalističnega gibanja prihajajo iz vrst meščanstva in razumnštva, cilj pa ostaja isti: poskusiti zgraditi lastno državo. Muslimani, tj. islamizirano hrvatsko in srbsko prebivalstvo Bosne in Hercegovine v srednjem veku, niso utegnili izoblikovati podobnega nacionalnega gibanja vse do nastanka prve Jugoslavije. Šele konec 19. stoletja muslimanski izobraženci, ki sebe imenujejo "mi muhamedovci", javno postavijo vprašanje o pripadnosti Muslimanov srbstvu oz. hrvatstvu.⁷⁾

Ob tradicionalni nerazvitosti družbe, v kateri zavzema trgovska oz. manufakturna ali industrijska buržoazija neznaten družbeni sloj, ima na tem prostoru nacionalizem kot množičen občutek, ki proizvaja močno družbeno energijo za uveljavljanje zgodovinske in politične "pravice", populistično naravo. To pomeni, da je čutili težnje po močnem voditelju s samovoljno, pravzaprav kar monarhistično legitimacijo. Vendar to še zdaleč ni zadosten adut za ustanovitev samostojne države. V 19. in v začetku 20. stoletja so navzoče močne "zunanje" države in nasprotja med njimi odločajo o usodi majhnih narodov na njihovih robovih; ambicije majhnih narodov - Hrvatov, Srbov, kasneje pa tudi Muslimanov - so enake vrste. Ker so majhni narodi na tem prostoru med seboj dokaj pomešani, obenem pa svoja ozemlja vsi štejejo za "rodno grudo", se nacionalne ideologije in prizadevanja nacionalnih vodij vzajemno izključujejo. Najprej, "čigava" je Bosna in Hercegovina, mnogo kasneje, v našem času pa, "čigavi" so deli Hrvatske, poseljeni s Srbi, ki tu živijo že več stoletij?

"Ljudski" etnos, tj. večina, ki pripada spodnjim družbenim slojem v hrvatskem, muslimanskem in srbskem etnosu, je postala predmet silovite politične igre, ki tudi danes, po sto letih, ne pojema. Izidi množične mobilizacije na etnični podlagi so praviloma različni in negotovi, tako da jih ne morejo uravnavati niti voditelji gibanj. Gre za cikle "srednjega trajanja", znotraj katerih se izmenjujejo: mobilizacija, bojevanje ali pacifikacija, novačenje

za novo državo, nevtralizacija, asimilacija z omejenim dosegom; zatem, po prvi resnejši politični krizi v novi državi, zopet sledi mobilizacija, segregacija, bojevanje itd.

Večinoma se akterji politične igre v dvajsetem stoletju vse do danes vedejo podobno kot so se vedli akterji v starih polietničnih državah, tj. kot "aristokratsko-lateralni etnos". To velja za celo plejado: za Jelačića, Starčevića, Bakarića, Tuđmana - Mehmed pašo Sokolovića, Bijedića, Dizdarevića, Abdića - A. Karađorđevića, Minića, Miloševića, Babića. Sprva so zvesti ("zunanji") osrednji državi, ko je ta trdna in pod krmilom močne monarhične avtoritete. V časih liberalizacije centralistično-avtokratskega režima, še bolj pa takrat, ko ta očitno razpada, se plejada krajevnih mogotcev prelevi v "narodne heroje". Takšne vedenjske lastnosti - pri tem se velja vseskozi zavedati načelno pogubnih izidov množične mobilizacije domačega ljudstva - nam kažejo na precej brezvestno politično elito. Morda je politično "pragmatična", vsekakor pa je v obeh svojih ideološko-političnih različicah, "internacionalni" in "nacionalni", nemoralna. Vrhovi "nove", poimperialne ali kvaziimperialne države so podobni vrhovom stare imperialne države. Korenine takih držav so čvrste. Rastejo iz politične kulture in dejavnosti, v kateri se prepletajo prvine tradicionalne in harizmatične oblasti, in iz socialne sestave etnosa, ki je tradicionalno kmečka, v industrijskem obdobju pa delavsko-kmečka (in uradniška "prve generacije"), medtem ko je podjetniško-poslovni sloj tanek in pod skrbništvom politične elite. Iz takšnih družbenih in oblastniških struktur izhaja dolgotrajni populizem, s pa se nenehno postavlja pod vprašaj vzpostavitev sodobne nacionalne države v zahodnem smislu, države enakopravnih ljudi, ne glede na "prazvirno" (etnično, versko, spolno, regionalno itd.) pripadnost. Neodvisnih gospodarskih in strokovnih elit z liberalno in etično univerzalno usmeritvijo ni, ali pa so premajhne in brez pomembnega družbenega vpliva, zato prevladujejo elite, katerih referenčni okviri so jo znotraj meja "aristokratsko-lateralnega" etnosa (cesarski ali komunistični internacionalizem) ali "demotsko-vertikalnega" etnosa (etnonacionalizem). Družbena gibanja nižjih slojev, ki lahko nastanejo v znamenju egalitarističnega upora, kmalu dobijo politično vodstvo starega kova in celotno gibanje privzame obrise populističnega nacionalizma.

Ne glede na to, ali bomo ta problem ocenili kot značilnost "novih držav" v nerazvitih deželah⁸⁾ ali kot trk absolutizma (oligarhije ali monarhije)⁹⁾ z nacionalizmom (poliarhije) po vzoru evropske preteklosti, velja glede razmerja med političnimi elitami in etnosom v polietničnih družbah sprejeti ugotovitev C. Enloeja.¹⁰⁾ Prvič, etnos predstavlja najbolj zanesljivo podlago za množično politično mobilizacijo - je pravi rudnik politične moči. Drugič, krepitev središčne oblasti poteka v znamenju kvaziegalitarizma: razpored moči ali bogastva med etničnimi skupinami ni nikoli simetričen. Zato je lahko etnična razslojenost ali neenaka razporeditev položajev v družbi vzrok ali vsaj povod za resne napetosti. Pri tem se središčna oblast praviloma opira na najštevilnejšo etnično skupino, iz katere nabira člane za "najtrše" državne aparate - policijo in vojsko.

Takšna je bilanca vseh polietničnih držav in seveda tudi prve in druge Jugoslavije. To, kar smo podedovali na prostoru Hrvatske ter Bosne in Hercegovine ob izteku 1989., v obdobju neposredno pred prvimi večstrankarskimi volitvami, deloma odseva prej opisane razmere, pa tudi usodno dinamiko spajanja politike in etnosa. Številni udeleženci dogodkov, zlasti protagonisti starega režima kot najostrejši nasprotniki večstrankarskega sistema, so "stavili", da se bodo politične stranke oblikovale na podlagi etnične pripadnosti in da bo to vodilo v vojno. Vendar je tak fatalizem polovičarski. Vsaj kar zadeva stare državnosocialistične elite, gre za mešanico predvidevanja in "samoizpolnitvene prerokbe", saj so te elite v dobršni meri zrežirale izide in pri tem računale, da bo prihajajoča zmeda

le v prid starim rešitvam. Poleg tega se je uspelo pripadnikom stare elite v večjem številu vtihotapiti v "nove" elite; to velja tudi za tiste protagoniste starega režima, ki so kdaj prej izpadli iz boja za oblast, zdaj pa so se vrnil kot "maščevalci". V glavnem, "nove" metode vladanja so po nečem enake kot stare: menedžerji in intelektualci oz. strokovnjaki so še naprej pod skrbništvom. Tak način zavestno ali nezavedno preprečuje modernizacijo družbe in s tem se sklene znani "začarani krog" nerazvite dežele. Nenehno zaostrevanje političnih nasprotij v imenu nacionalnega vprašanja meče razvojne možnosti v smetnjak, to pa zagotavlja populističnim elitam prevladujoči položaj v družbi, četudi provincializirani in napol fevdalizirani. Razvoj bi na prizorišče družbene moči prinesel drugačno postavo, zato je jasno, da se tisti, ki se borijo za "domovino", borijo predvsem za svoj položaj. Nenehna mobilizacija in vojna psihoza onemogočata oblikovanje politične ali kake druge opozicije in kakršno koli "normalno" vzpostavitev naslednjih svobodnih volitev.

Socialna razslojenost, distanca in gospodovalnost v luči etnične pripadnosti

Ob koncu 1989., ko smo opravili našo anketo, se izteka druga Jugoslavija in obdobje državosocialističnega reševanja nacionalnega vprašanja. V tem obdobju so se oblikovale družbena struktura, politične elite, institucionalna ureditev in socialne miselnosti, značilne za sovjetski tip družbe, pa tudi za imperialni ustroj polietničnih držav. Stabilnost, kriza in razpad takšne družbe so imeli značilne posledice: množično zvestobo režimu v obdobju stabilnosti in množično obračanje hrbta v obdobju krize in razpada, to pa so spremljale naveze na nove notranje pomnožene politične elite.

Radi bi razsvetlili vprašanje, v kolikšni meri so družbena razslojenost in psihosocialne dispozicije na prostoru Hrvatske ter Bosne in Hercegovine povzročile etnopolitično mobilizacijo in izbruh državljanske vojne, ki sta sledila po slabem letu dni. Z drugimi besedami, zakaj se je družba razmeroma hitro prevrstila v nasprotne politične tabore. Mar je izvor tega pretežno strukturalne narave, se pravi ali je v izrazito neenaki razporeditvi družbenih položajev glede na različne etnično-nacionalne skupine, ali pa gre bolj za frustracije, ki so jih povzročili kulturna tradicija, občutek negotovosti ter indukcija napetosti in razcepov ob pomoči politične propagande in manipulacije?

Vnaprej kaže povedati, kot smo ugotovili že v poprejšnjih raziskavah¹¹⁾, da je titoistični režim, če ga primerjamo s Sovjetsko zvezo Stalina in Brežnjeva¹²⁾, storil razmeroma precej za približno enakostno razporeditev družbenih položajev med najštevilčnejšimi etničnimi skupinami. Toda na drugi ravni ni storil skoraj ničesar - v smislu prepričevanja - kar zadeva razbijanje predsodkov, kulturno tradicijo in posodobitev političnega ravnanja z napetostmi in nasprotji. Namesto tega je posegel po klasičnih samovoljnih rešitvah, po avtomitologizaciji, indoktrinaciji in propagandi. Njegovi "nasledniki" so od njega prevzeli prav to: le da to pot nimamo opraviti z internacionalistično, ampak z nacionalistično avreolo.

Razslojenost in etnična pripadnost

V skladu s prejšnjo obrazložitvijo smo posvetili posebno pozornost umeščenosti štirih skupin - Hrvatov, Srbov, Muslimanov in Jugoslovanov - znotraj treh družbenih slojev: **vodilnega osebja** (političnega in gospodarskega), **strokovnjakov** in **zaščitnega osebja** (policije, vojske in zaščitnega osebja /"Varnostna služba"/ v civilnih delovnih organizacijah), in sicer v obeh republikah.

Po podatkih¹³⁾ je na Hrvatskem zastopanost etnonacionalnih skupin v vseh teh slojih približno ali povsem sorazmerna z njihovim deležem v prebivalstvu Hrvatske. Izjema je sloj osebja za zaščito. Tu je delež Hrvatov izrazito manjši, delež preostalih pa izrazito večji: Hrvatov je 44,4% (16), Srbov 30,6 (11), Jugoslovanov 16,7 (6) in Muslimanov 8,3 (3). Z drugimi besedami, delež Hrvatov je za kako tretjino manjši od sorazmerja, delež Srbov in Jugoslovanov je približno dvakrat večji od sorazmerja, pri Muslimanih pa kar nekajkrat večji (ob tem pripominjamo, da je število Muslimanov v vzorcu premajhno, da bi lahko dosegli reprezentativno oz. zanesljivo število in posplošili dognanja na vso populacijo).

Obenem kažejo podatki za Bosno in Hercegovino enakomernejšo razporeditev etnonacionalnih skupin v zgornjih delih družbene piramide, kar zadeva zaščitno osebje, pa je razporeditev v glavnem sorazmerna oz. približno enakostna. Izjema je le opazno manjša zastopanost Muslimanov v sloju strokovnjakov. So pa zato Muslimani nadsorazmerno zastopani med delavstvom in kmetstvom.

Kar zadeva članstvo v nekdanji ZK (torej v obdobju, ko je ZK sicer na oblasti, vendar se začena članstvo pred bližnjimi volitvami in ob in realističnem pričakovanjem menjave oblasti že osipati), so Hrvati v Bosni in Hercegovini v primeri s sorazmernim deležem v prebivalstvu že skoraj za polovico manj zastopani (poprejšen množičen prestop v HDZ?), Srbi še približno sorazmerno, Jugoslovani rahlo nadsorazmerno (morebiti zato, ker je ZK postala v danih razmerah edina zaslomba političnega jugoslovanstva?), medtem ko je delež Muslimanov nekaj pod sorazmerjem (začetek prehajanja članstva v muslimanske stranke?).

Namesto pojasnitve naštetih nesorazmerij smo postavili zgolj poskusna vprašanja; zdi se, da ta vprašanja v tem trenutku zadoščajo, tisto, kar v njih sugeriramo, pa je samo po sebi razumljivo; namreč, v naslednjih nekaj mesecih se je članstvo nekdanje ZK bistveno osulo.

Edino vprašanje, ki si zasluži posebno razlago, je delež Srbov (in deloma Jugoslovanov) v osebju za zaščito na Hrvatskem. To dejstvo lahko pojasnimo s temi razlogi:

- a) Specifična znotrajdržavna politika novačenja in zaposlovanja vojaškega in policijskega osebja, ki deloma deluje kot vzporedno, na pol skrivno in diskretno nameščanje, in se odmiha od javnega in vidnega državnopartijskega nameščanja. Deloma temelji na inerciji in tradiciji, po kateri služijo vojaške in policijske službe delu srbskega prebivalstva kot kanal za zaposlovanje in vertikalno (vzponsko) družbeno mobilnost. Vendar bi bilo zgrešeno, če bi na to področje kadrovske politike gledali kot na torišče družbene moči, ki ima transakcijski in multiplikacijski učinek. Ta orodja moči namreč ne povečujejo drugih razsežnosti položaja in moči Srbov na Hrvatskem niti nimajo določnega razvojnega učinka. (Ta učinek je v končni črti nemara celo negativen - to posredno dokazuje politična taktika srbskih skrajnežev v Kninu, ki s podporo svoje policije pehajo sonarodnjake v prometno in gospodarsko osamitev; torej ima raba nekega odseka moči kot "srbskega aduta" v starem režimu očitne degenerativne učinke v drugih odsekih moči).
- b) Nabor Srbov v policijske in vojaške poklice je sestavina krajevne tradicije, zlasti v revnejših krajih in med nižjimi sloji prebivalstva. V ustrezni plasti hrvatskega prebivalstva običajno novačijo mlade ljudi za službe v katoliški cerkvi in samostanskih redovih. Oba obrazca uživata med prebivalstvom razmeroma velik ugled. A oba sta rabila tudi kot opora nedavne etnopolitične mobilizacije, kar se predvsem nanaša na Cerkev in Vojsko. Cerkev in Vojska sta tradicionalni in

najstarejši množični organizaciji. V kriznih razmerah ravnata pokroviteljsko, sodelujeta pa tudi pri političnem vodenju mobiliziranih množic.

- c) In nazadnje, v kulturnem izročilu med srbskim prebivalstvom na Hrvatskem obstaja močna sestavina tesnobe in strahu, nanaša pa se na kolektivni spomin o ustaški državi v drugi svetovni vojni. S te strani lahko gledamo na nabor za vojaške in policijske poklice kot na "varnostni pas". Vse dokler obstaja tak obrambni refleks so hrvatsko- srbski politični odnosi zelo kočljiva zadeva. Morda je samo tako oblasten režim, kot je bil titoistični, lahko vzdrževal takšno neizenačenost moči v vojaško-policijskem aparatu, ne da bi ta izzvala motnje in neravnotežje v drugih aparatih države in v družbeni razslojitvi, predvsem med "civilnimi" elitami. Toda nova oblast na Hrvatskem je po volitvah nemudoma razbila in reorganizirala policijsko upravo, sestavila novo ustavo, v kateri je na novo opredelila pojem suverenosti Republike Hrvatske, in sugerirala "titularnost" hrvatskega naroda, v istem smislu pa je preoblikovala tudi državne simbole (tradicionalna zastava in grb). To je izzvalo neprijetno asociacijo na srbski strani, prebudilo tesnobo in zatem upor, iz tega pa so si skrajne politične skupine pri priči skovale politični kapital. Potrgale so se srbsko-hrvatske vezi, razmere so se vrnile v okvire izključnosti, negativnih predsodkov in stereotipov, zamrle so posredniške skupine med starimi političnimi elitami, neme večine pa so padle pod skrbništvo novih političnih skrajnežev, kar vse skupaj spominja na stanje ob začetku druge svetovne vojne na teh tleh. Skratka, s previtjem "filma preteklosti" v kolektivni zavesti na obeh straneh so se sprožili obrambni refleksi in nasprotja med hrvatskim in srbskim prebivalstvom. Pri tem je bil srbski policijski sloj, bržčas pa tudi del vojaškega, opora za obnovo etnične skupine kot primordiale in samozadostne.

Vendar pa vse to ne pomeni, da so omenjena nesorazmerja v osebju za zaščito na Hrvatskem povzročila zdajšnje etnične razkole. Na to kaže tudi sedanji položaj v Bosni in Hercegovini, kjer je bil delež etničnih skupin v zaščitnem osebju mnogo bolj izenačen, pa se tovrstni razkoli vseeno kažejo. Gre preprosto za dejstvo, da etnonacionalne skupine izkoriščajo vse vire, s katerimi razpolagajo že od prej, za obstanek in tudi za širjenje v skrajno nezanesljivih razmerah. Te razmere pa so ustvarile predvsem stare in dobršen del novih političnih elit, ki so pravzaprav samo do konca izpeljale težnje starih, to pa je razbitje titoističnega režima v kar najprimernejše kose-grižljaje. Ljudskim delom mobiliziranih etnosov nudijo pri tem iluzorne drobtinice starega kolača. Iluzorne so zato, ker osamosvojitve etnosa in pripadajoče države terja čedalje večje naložbe v obrambo in agresijo, kar uničuje gospodarski in razvojni potencial, ljudi pa pelje v revščino, vojno in brezup.

Potemtakem dejanski vzroki sedanjih etničnih napetosti in paranja stare države na vrsto državic ne izhajajo iz posebnih lastnosti družbene razslojenosti, tj. iz zastopanosti etničnih skupin v elitah na Hrvatskem in v Bosni in Hercegovini. Ampak več o tem v zaključku te študije.

Socialna distanca

Druga možna domneva zadeva psihosocialno in kulturno torišče. Možno je namreč, da zdajšnje razcepe povzročajo posebni nazori ljudi, zlasti tisti, ki kažejo na obstoj nekakšne socialne distance med etničnimi skupinami (vštevši tudi Jugoslovane kot paraetnično skupino).

Na vprašanje "S katerimi pripadniki navedenih narodov bi najraje delali?" smo izbrali odgovore le za štiri poprej omenjene skupine. Na Hrvatskem dajejo Hrvati prednost samim sebi (92,2% ali 650), zatem Srbom, Jugoslovanom, Muslimanom. Srbi dajejo prednost Hrvatom (!) (59% ali 13 ali 0,5 skupnega odstotka), nato pa pripadnikom svojega naroda (27,3% ali 6 ali 0,2 skupnega odstotka). Tudi Jugoslovani dajejo prednost Hrvatom, nato Jugoslovanom in Srbom.

V primerjavi s podatki naše raziskave na Hrvatskem 1985.¹⁴⁾ vidimo, da se je povečala samoizbira pri Hrvatih, zmanjšala pa se je pri Srbih in Jugoslovanih in to v korist Hrvatov. Takšne razmere lahko pojasnita dva situacijska dejavnika. Prvič, ob koncu 1989. se je na Hrvatskem že začela velika nacionalno-politična kampanja, v kateri je prišlo do rehabilitacije etničnega in političnega hrvatstva. Dovčerajšnje plašno poudarjanje samoidentitete, pripadnosti pa tudi izključnosti, celo okrog ovinka, kakršen je naše anketno vprašanje, zdaj prepusti mesto neprikitemu samoizpostavljanju in samoizbiri. Glede na to, da je hrvatska nacionalna kampanja krenila prva, druge, zlasti srbska 1, pa so sledile malo kasneje, so se Srbi in Jugoslovani¹⁵⁾ očitno poskušali prilagoditi takemu stanju, kar izdaja neko mero tesnobe. Drugič, anketo smo izvedli z intervjuji, torej ob navzočnosti spraševalca, kar pri vprašancu spodbuja situacijski konformizem.

Obenem v Bosni in Hercegovini Muslimani izražajo največjo samoizbiro (62,8% ali 71 ali 3,4 v skupnem odstotku), zatem pa približno enako za Hrvate in Srbe. Srbi izbirajo enako Muslimane in sebe, najmanj pa Hrvate in Muslimane. Hrvati postavljajo Muslimane in sebe na prvo mesto, opazno nižje Srbe, najnižje pa Jugoslovane. Vidimo, da so Muslimani najbolj zaželena skupina, kar prav tako lahko razložimo s pretežno situacijskimi razlogi. Vendar je težko domnevati, da bi lahko takšne prednostne izbire postale podlaga za vzpostavitev političnih koalicij. Te namreč vzpostavljajo politične elite, njihove ocene o ustreznosti političnih zvez in pobud za etnično "zbliževanje" in "oddaljevanje" pa so odvisne od igre moči na ravni zvezne države, katere rezultate nato prenesejo na lokalne prostore z mešanim prebivalstvom.

Vendar v celoti kazalci socio-etnične distance niso bili dovolj izraziti. Najprej, tako v hrvatskem kot v bosensko-hercegovskem vzorcu je bilo veliko število (blizu 60%) takih, ki so se do tovrstnih vprašanj vzdržali. Poleg tega pa so prednostne izbire zelo razpršene med številne druge etnične skupine. Celo med Hrvati na Hrvatskem, kot skupini z razmeroma najbolj izrazito samoizbiro, ta ne presega 26,4 v skupnem odstotku. Domnevamo lahko le, da se je kasneje oz. zdaj povečala samoizbira tako pri njih kot pri ostalih skupinah. Vendar takšen porastek samoizbire očitno ne temelji na nekakšni tradicionalni etnični nestrpnosti, še zlasti ne na selektivni in potencialno "koalicijski", pač pa je v neposredni zvezi s političnimi spopadi, ki so sledili. Kakor v dolgotrajni preteklosti, tako tudi zdaj celoten mitsko-simbolični sklop, vključno z mitom o lastni državi in z nacionalistično ali imperialistično ideologijo, prihaja "od zgoraj", iz vrst elit, ki se borijo za oblast ali učvrstitev na oblasti. V preteklih štirih desetletjih je iz teh vrst prihajal ukaz "bratite se!", zdaj pa prihaja ukaz "ločujte se!", "vojskujte se!". To izhaja iz temeljne podmene, ki povezuje etnogenezo in politogenezo in ki pravi, da je vse, kar je dobro za državo, dobro tudi za narod, ne glede na to, ali si narod deli skupno državo z drugimi ali pa je prišel oz. bo pravkar prišel do "lastne" države. Ko se tak politični fetišizem združi z verskim fetišizmom, kar se je v zgodovini Balkana često dogajalo, je razmeroma lahko navezati demotski etnos zdaj na skupno ali "tujo", zdaj na "lastno" državo oz. manjšati ali večati socialno distanco. Pri tem so lahko - in so bila pa tudi zdaj so - ideološko-politična ali versko-politična središča moči zelo brezobzirna. Takšna moč izhaja iz svojevrstnega

absolutizma stare socialistične in nove postsocialistične države. Z drugimi besedami, gre za monarhično oblastništvo države, ki deluje v interesu zelo ozke skupine ljudi na oblasti; vendar je monarh praviloma zelo priljubljen med spodnjimi plastmi prebivalstva, kar zagotavlja državi razmeroma trajno legitimacijo. Toda to zgodovinsko dejstvo je ustrezalo evropskemu 18. in 19. stoletju. Takšna država ni sposobna, da bi s prebujanjem nacionalizma kot množičnega čuta za enakost uresničila cilje preporoda in posodobila družbo, zlasti z ekonomsko obnovo in zanosom. Zato predstavlja zgolj kratkoročno perspektivo in krčevito politično taktiziranje. Da bi podaljšala svoje upe, takšna država kliče k obrambi in "sveti vojni", s čimer militarizira družbo. S tem koplje globok prepad med etničnimi skupinami na skupnem življenjskem prostoru, celotno družbo pa vkrca na ponorel "časovni stroj", ki plove proti namišljeni "zlati dobi" mitske preteklosti, pa že na prvi okljuki doživi brodolom.

Avtoritarnost

Medtem ko je socialna distanca oblika obnašanja, ki je vsaj v nedemokratičnih in psevdodemokratičnih režimih predvsem posledica okoliščin (ni dovoljeno ali priporočljivo odkrito in javno izražati svojih stališč o občutljivih zadevah), pa avtoritarnost ni taka. Je posledica "socialnega značaja", dolgotrajno oblikovanih značajskih črt in navad ljudi, kar predstavlja prilagoditev ali odziv osebnosti na zahteve niza družbenih sistemov in na to, kar jim je skupno. To pa je v glavnem brezpogojno sprejemanje razporeda moči oz. "nadrejenih" v tem razporedu; sam razpored in njegove pravne ter legitimne podlage niso predmet kritičnega pretresa. Med nižjimi sloji družbe je avtoritarnost običajno izražena naravnost in jo zlahka prepoznamo, medtem ko je med višjimi - kar zadeva vse družbe z uradno "demokratično" ideologijo - avtoritarnost bolj "mimikrijska", saj so pripadniki teh slojev bolj izobraženi, gibljivi, kompetitivni in prilagodljivi. Kot zgled mimikrije in racionalizacije avtoritarnosti, tj. upravičevanja doseženega ali podedovanega družbenega položaja in dejanskih prednosti v družbi, so na voljo reprezentativne ideologije: od starih ideologij z religijsko legitimacijo pa vse do sodobnih, kakršni sta socialistična in liberalna. Dasi je liberalna ideologija po svojih načelih in normativni izvedbi nasprotna avtoritarni, - v skladu z zavzemanjem za enakost, kompetitivnost oz. izmenjavo in delitev oblasti - je njena avtoritarnost implicirana z razporeditvijo družbenih neenakosti, ki nastaja kot protisloven proizvod ideologije "enakih možnosti", na kar opozarja tudi Parsons¹⁷⁾. Drži pa, da gospodarska rast, socialna neogroženost spodnjih družbenih plasti in razmeroma majhna nezaposlenost predstavljajo zahodne uspehe, ki omogočajo vsaj pogojno sprejemanje neenakostne lestvice in legitimnosti avtoritete političnih in gospodarskih elit. Avtoriteto torej sprejemajo zaradi dobrega delovanja gospodarskega sistema in zaradi blagodejnih socialnih učinkov. Zato je v takšnih razmerah avtoriteta racionalna in je ne moremo izenačevati z avtoritarnostjo. Vendar temnejša plat takšne ideologije prihaja na površje v primerih gospodarske krize ali propada, kar se danes izraža zlasti v premalo razvitih deželah, tudi v deželah postsocializma. Uvajanje tržišča v teh deželah nujno spremljajo bankrotstvo, visoka nezaposlenost, korupcija in revščina. Zato se morajo obstoječe ali nove politične elite opirati na aparate za prisilo in izrazito avtoritarne ideologije, vključno z verskimi in etničnimi. Tako je npr. danes v jugoslovanskih razmerah Markovičev liberalni program naravnost parodično "čist" in nelegitimen v primeri z avtoritarno držo republiških vodij, zlasti Miloševića in Tuđmana. Zvezna država bi dosegla racionalno avtoriteto samo pod dvema pogojema: prvič, program liberalizacije bi bilo treba izpeljati hitro in učinkovito in z minimumom hudih socialnih posledic. Drugič, socialne

stroške programa, kar vključuje tudi množične nemire, bi morale "podpisati" republiške države. Seveda sta oba pogoja fantastična in nemogoča. Zato sta avtoritarnost in razmeroma čvrst položaj omenjenih republiških vodij v sedanjih razmerah med drugim posledica zavračanja liberalnega programa. Pred njimi pa je še vedno naloga, da prevzamejo Markovićevo retoriko tržišča ter morebiti izpeljejo program liberalizacije in hkrati ohranijo avtoritarno držo, ki bi lahko morda zagotovila liberalizacijo ekonomije. V nobeni od republiških vlad pa trenutno ni kakega "Markovića", razmeroma neodvisnega državno- gospodarskega podjetnika. Republiška država je oblikovana tako, da ustreza samozadostnosti in vojskovanju, ne pa razvoju na podlagi liberalne ekonomije.

V gospodarsko uspešnih državah, kjer prevladuje, predstavlja liberalizem racionalno avtoriteto, medtem ko avtoritarnost omejuje na mikroraven, na zasebno ali družinsko življenje, na verske in krajevne skupnosti, s čimer si zagotavlja "rešilni pas" za primer gospodarske krize ali družbenih nemirov, ko sproži znane dnevnopolitične opcije in fašistoidne ali skrajno nazadnjaške sociokulturne obrazce. Nasprotno pa v kvaziliberalni državi avtoritarnost obvladuje tako makrosocialno kot mikrosocialno raven. Mikrosocialna avtoritarnost obstaja skoraj od zmeraj.

To med drugim pomeni mentalno zaprtost in togost, nepripravljenost na vedenjske spremembe in na sprejem novotarij, čvrsto navezanost na stare navade, predsodke in socialno diskriminacijo, navsezadnje pa tudi pokoravanje kateri koli oblasti, skratka tistemu, ki je v danem trenutku najmočnejši. Spremembe na političnem prizorišču na začetku 1990. v Jugoslaviji niso potekale v znamenju uvajanja počasnih sprememb, lastnih resničnim inovacijam v smislu delovne etike, demokratične kulture in profesionalizacije poklicev in odločanja, temveč v slogu hitropoteznih zamenjav na oblastniških položajih. To pa je ena bistvenih značilnosti preteklih dob realsocialistične epohe, namreč čistke in nabor za nove politične elite iz vrst poslušnih in zvečine povprečnih ljudi. Na ta način so se hitro združile nove nacionalistične ideologije na makroravni z arhaično-tradicionalno avtoritarnostjo na družbeni mikroravni. Vse skupaj pa so še spotenciali etnični spopadi in grožnja vojne.

Avtoritarni sindrom predstavlja torej zadnje in najbolj učinkovito oporišče za hitre politične spremembe in ustoličenje novih političnih elit. V končni črti lahko s tem tudi razložimo, zakaj so ljudje v razmeroma kratkem času povečali etnično distanco in se oprijeli etničnih razkolov. Medtem ko etničnega nasprotja samega na sebi ni moč enostavno in zlahka racionalizirati, se sprejem oblasti zlahka racionalizira, s tem pa posredno tudi etnična nasprotja in morda celo vojna. Avtoritarni sindrom predstavlja obliko dolgotrajnega prilagajanja na razmere, predvsem na nespremenljive odnose v družbi, v prvi vrsti odnos dominacije; gre torej za obliko "socialnega značaja", ki je racionalna in iracionalna v isti meri. Zato je lahko podlaga za sprejetje tako racionalne kot iracionalne avtoritete. Racionalna avtoriteta, če jo definiramo enostavno, namreč poziva k spoštovanju norm in običajev pod pogojem, da ne trpijo individualno življenje človeka, njegovo dostojanstvo in temeljne pravice. Iracionalna avtoriteta pa terja brezpogojno žrtvovanje in samoodpoved. Njen poglavitni vir moči je fizična sila in prepričevanje, ki v končni črti izhaja iz nekakšne religije odrešitve. Za vzdrževanje iracionalne avtoritete je najpomembnejše, da odstranimo vire racionalne avtoritete, tj. ekonomske, politične in kulturne (v smislu kolektivnih simbolov in vrednot) alternative. V razmerah etničnega spopada pa skuša iracionalna avtoriteta podreti vse mostove sporazumevanja in posredovanja. S tem se zapre samozadostni okvir družbenega življenja kot arhaičnega stanja zgodovine človeške družbe, iz katerega izhajajo vse imperialne ideologije - etnične,

cesarske, nacionalne, socialistične in tudi liberalne v smislu zaprte zveze držav "svobodnega sveta".

S tem daljšim uvodom v tretje poglavje naše raziskave smo skušali osvetliti predpostavke za politične preobrate, ki so se zgodili nedolgo po naši anketi. Te predpostavke segajo v najgloblji sloj družbenega pojava, ki dolgo traja in se počasi spreminja in ki se lahko v slehernem trenutku zraste z ustreznimi konjunkturalnimi težnjami in vsakdanjimi dogodki v družbi, predvsem na njenem političnem prizorišču.

S pomočjo "indeksa avtoritarnosti" (povprečne vrednosti odgovorov vprašancev na ponujena stališča avtoritarnega značaja) smo ugotovili, da je pretežni del odgovorov vprašancev na strani avtoritarnosti (okoli 55% je takšnih, ki se docela, deloma ali latentno strinjajo s ponujenim avtoritarnim stališčem). Vendar pa je bilo skoraj 40% vprašancev proti, deloma proti ali latentno proti avtoritarnim stališčem (opomba: "latentno" avtoritarnost oz. /proti/avtoritarnost smo pripisali polovici vprašanih "z vsake strani", ki so izrazili "neodločnost" do ponujenega avtoritarnega stališča). Raporeditev odgovorov na petdelni lestvici avtoritarnosti je enaka pri vseh skupinah, razen pri Jugoslovanih. Ta izjema kaže, da gre za do neke mere "kontaminirano" odstopanje, da so skratka Jugoslovani nasplošno mlajši, bolj izobraženi in jih več živi v mestnih naseljih v primeri z drugimi skupinami prebivalstva. Spričo dejstva, da gre v večini primerov za vprašance, ki izhajajo iz nacionalno ali etnično mešanih zakonov, pa kaže domnevati, da so Jugoslovani skupina kvazietničnega značaja in da imajo v njihovi akulturaciji in socializaciji etnični predsodki razmeroma manjšo vlogo kakor pri drugih skupinah (z monokulturno socializacijo). Etnični predsodki se praviloma vežejo na druge socialne predsodke, zato njihova odsotnost lahko zmanjša tudi druge predsodke (spolne, verske in politične). Tako je recimo antiavtoritarno stališče med Jugoslovani skoraj dvakrat bolj pogostno kot med drugimi (etničnimi) skupinami (16% proti 8% v Bosni in Hercegovini in 17% proti okrog 10% v Hrvatski).

Žal so navedeni odstotki zoper avtoritarnost razmeroma skromni. Vprašljivo je, ali jim smemo prišteti tudi odstotke odgovorov, ki so po svojem smislu "deloma antiavtoritarni" ali "nevtralni", saj pogojni ali neopredeljeni odgovori na vprašanja "Ali se strinjate, da je poslušnost do staršev za otroke najvažnejša?", "Ali se strinjate, da je treba nadrejene ubogati tudi, ko nimajo prav?" in "Ali se strinjate, da večina gospodinjstkih opravil že po naravi bolj ustreza ženskam?" dopuščajo precej prostora za manevriranje oz. za konformistično prilagajanje na zastavljena pojmovanja in okoliščine. Odtod bi lahko potegnili vsaj delovni sklep, da le kakih deset odstotkov prebivalstva predstavlja "človeški kapital" za korenitejše družbene spremembe in novotarije, tj. da se iz njihovih vrst lahko potencialno oblikujejo protielite in podporne mreže. Seveda pa je dolga pot od takšne psihosocialne in sociokulturne pripravljenosti za spremembo in modernizacijo v smislu liberalnega egalitarizma do osvajanja politične moči in, še več, do institucionalne in subinstitucionalne razširjenosti novih obrazcev, ki jih nosijo protielite in alternativne skupine nasploh. Problem odstranitve znanih tradicionalnih ovir spričo sprememb je tem večji, če se zavedamo, da se bolj izobraženi, razumu in posredništvu bolj nagnjeni umikajo, ko prihaja do nasilnega in množičnega preprečevanja modernizacijskih procesov. Takšna preprečevanja pa se vedno sklicujejo na "višje" in "svete" ideje, kot so "nacionalna samobitnost", "obramba svete grude" in zvestoba popularnim voditeljem ali "demokratično izvoljeni oblasti".

Na novo izbrane politične elite se večinoma opirajo na tisti del prebivalstva, pri katerem je močno zasidran avtoritarni sindrom. To je težišče sprememb pri oblastniških

garniturah, ki "zlepa ali zgrda" zajame tudi večino ostalega prebivalstva, kar v enaki meri velja za središče zakonite oblasti v republikah in za samozvane lokalne oblasti (v tem primeru Srbov na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini).

Na koncu pa še ena pripomba. Ko smo 1987. opisovali lestvico avtoritarnosti na Hrvaškem na podlagi podatkov raziskave iz 1985., ki so bili več ali manj isti, je bil naš komentar drugače ubran¹⁶⁾. Takrat so bile konjunkturne težnje na političnem prizorišču v znamenju komunističnega prenoviteljstva in začetnega vzpona novih ali alternativnih družbenih gibanj. Če bi se le-ta nadaljevala in razvila, bi verjetno prišlo do drugačne povezave med "konjunktorno" in "globinsko zgodovino": gibanja na političnem in družbenem prizorišču bi se navezovala na tiste sestavine prebivalstva, ki so zoper avtoritarnost. Vendar so to težnjo kaj hitro preprečili in zasukali v nasprotno smer etnonacionalnega oživljanja in neokonservativizma. Taka težnja je prav tako popeljala državo v popolnoma slepo ulico. Zato menimo, da se bodo težnje, predhodne etnonacionalnemu oživljanju (in revanšizmu), prej ali slej obnovile v takšni ali drugačni obliki, saj gre ne samo za nujne smeri družbenih sprememb in posodabljanja, ampak za samo preživetje prebivalstva. Ni nemogoče, da se nadaljnje preusmerjanje razvoja začne s "streznitvijo" in pragmatično preusmeritvijo obstoječih političnih elit, saj je v vojnem kaosu tudi njihov obstoj ogrožen. Tedaj pa bodo prisiljene poiskati nove politične in izvenpolitične koalicije pa tudi drugačne oblike javne in množične podpore. A to je že drugo vprašanje in novo poglavje razvoja.

Sklep

S proučitvijo etničnih odnosov na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini na treh ravneh - strukturalni (etnične skupine v socialni razslojenosti), behavioralno-manifestacijski (socialna distanca) in behavioralno-latentni (avtoritarnost) - smo ugotovili, da so samo na tretji ravni, ravni avtoritarnosti, obstajali pogoji za izbruh novih etnopolitičnih trenj. Na prvih dveh ravneh so bili kazalci povečini ugodni: ni bilo opaznejše neizenačenosti v razdelitvi družbenih položajev med "glavnimi" etničnimi ali psevdoetničnimi skupinami, etnična zaželenost in distanca pa sta bili le rahlo izraženi. To pomeni, da je treba predpostavke za izbruh nasprotij iskati večinoma zunaj empiričnega dosega naše raziskave; zlasti v konjunkturnih političnih procesih, ki so nastali pred prvimi svobodnimi večstrankarskimi volitvami in po njih. Obenem pa to osvetljuje naravo političnega pojava na tem prostoru, kar je tudi sicer lastno etnično mešanim in razvojno zaostalim družbam. Politične elite v navezi z vojaško-policijskimi aparati namreč v takih družbah dominirajo, a hkrati predstavljajo predmet množične fetišizacije, kar se sklada z novoveškim mitom nacionalističnih ideologij, strnjenim v reku "en narod, ena država". Takšen ideološki obrazec je nastal v Evropi 19. stoletja in se odtlej v valovih širi po svetu. Vendar pa na širokem obrobju sveta, tako kot v zahodni in srednji Evropi minulega stoletja, uresničitev takega obrazca prinaša etnične spopade in lokalne ali tudi večje vojne.

Lokalne politične elite redno in kadar koli se za to pojavi priložnost izkoristijo fetišno moč in zgodovinsko-fatalistično zaznamovanost takega obrazca za množično politično mobilizacijo. Sociokulturna podlaga za mobilizacijo je etnos, psihična podlaga pa avtoritarnost. Sredi umetno ali po sili razmer izzvane krize razpnejo politične elite zaščitniški "dežnik", s čimer se odpira pot za obnovo etatizma, monarhizma ali kakega podobnega ustroja politično vodene družbe, odvisno pač od narave političnega režima, ki je vladal pred etničnimi razcepi in vzpostavitvijo "novega" režima. Poleg tega pa, ne glede na to, ali novi režim in njegovi voditelji zavestno ali nezavedno oponašajo stari režim in

njegove voditelje, "novi" politični sistem prevzame skoraj vse lastnosti stare družbene ureditve, saj le-teh ni moč odstraniti od danes do jutri, ampak šele v daljšem časovnem obdobju.

Temeljni razlog za strukturalno podobnost novega sistema s starim, pri čemer je etnopolitična mobilizacija nekakšen vezni člen, je samozadostna zaprtost starega sistema. Čeprav je bila Jugoslavija razmeroma bolj odprta od drugih nekdanjih realsocialističnih dežel, je vseeno vztrajno preprečevala družbene spremembe in prevzemanje obrazcev iz razvitih zahodnih družb (tržišče in parlamentarni sistem, prosti pretok kulturnega kapitala /znanja in vrednot/). Razbiti tak sistem na več manjših delov nujno pelje v več manjših samozaprto, v več "malih Jugoslavij". Nadaljnje razbijanje teh delov na etnični podlagi omogoča nadaljnjo pomnožitev in miniaturizacijo samozadostnosti, s čimer celotni prostor roma v zgodovinsko in razvojno slepo ulico.

Vsi ti sklepi seveda izhajajo iz območja, ki leži zunaj okvira naše empirične raziskave, zarisujejo pa sfero "meta-moči", ki močno vpliva na spremembe v empiričnem in zgodovinskem kontekstu na jugoslovanskih prostorih. Sicer pa gre za taisto "meta-moč", ki so jo ugotovili v mnogih raziskavah v Jugoslaviji pred dvema desetletjema, nanašala pa se je na mikro-sfero družbe: na ustroj moči v delovnih organizacijah in v njihovih kvazisamoupravnih obrazcih¹⁸). Takšen kvazisamoupravni obrazec velja tudi za sestavo in vedenje ljudi v etničnih skupinah: nanje bistveno učinkuje "meta-moč" oz. balkanska politična avtoriteta. Sami le še navidez odločajo o vojni in miru, o odcepitvi ali združitvi, o "evropski" ali "protievropski" opciji.

Opombe

- 1) A. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986, str. 76-89.
- 2) E. Pusić: *Upravni sistemi*, 1. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 159.
- 3) N. Klaić: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990, str. 119 in 359.
- 4) M. Gross: "Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije", v knjigi: *Društveni razvoj u Hrvatskoj* (Ur. M. Gross). Zagreb: Liber, 1981, str. 283-306; B. Krizman: *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga, 1977, str. 151 in dalje.
- 5) Jelačićevo izražanje dvojne zvestobe, zvestobe svojemu narodu in cesarju na Dunaju obenem, je značilen poskus povezovanja absolutizma in nacionalizma v danih razmerah (prim. Jelačićeve govore v knjigi A. Mijatovića *Ban Jelačić*, Zagreb, Mladost, 1990). O izvorih nacionalizma v absolutistični državi glej I. Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: 1986, Cekade, str. 112-113.
- 6) Gre za iste mehanizme kolektivnega istovetenja, saj se in verski in nacionalni voditelji sklicujejo na velike Očete kot utemeljitelje, le da je nacionalna "inkubacija" mnogo krajša, kar gre pripisati zgoščeni dinamiki sodobne nacionalne zgodovine. Prim. S. Moscovici: *Das Zeitalter der Massen*. Frankfurt a. M.: Fischer, 1986, str. 416 in dalje.
- 7) A. Isaković: *O "nacionaliziranju" Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990, str. 14.
- 8) C. Geertz: *The Interpretations of Cultures*. New York: Basic Books, 1973, str. 261-263.
- 9) I. Wallerstein, isto; A. Giddens: *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity, 1987, pogl. 6.
- 10) C. Enloe: *Policija, vojska i etnicitet*. Zagreb: Globus, 1990.
- 11) V. Katunarić: "Sistem moči, socialna struktura i nacionalno pitanje". *Revija za sociologiju*, 1-4/1986, str. 75-90.
- 12) W. Connor: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, str. 302 in dalje.
- 13) Anketo smo opravili v okviru raziskovalnega projekta "Družbena struktura in kakovost življenja" in to istočasno na Hrvatskem (n = 2.511) in v Bosni in Hercegovini (n = 2.122).
- 14) V. Katunarić, isto.

- 15) V naši pretekli anketi (1985) so bili številčno Jugoslovani prva zaželena skupina takoj po lastni skupini. "Devalvacija" Jugoslovanov v tej anketi je v očitni zvezi z razpadom zvezne države in njene ideologije.
- 16) V. Katunarić: "Autoritarnost, etnocentrizam, seksizam i društvene grupe". *Sociologija*, 4/1987, str. 603-610.
- 17) T. Parsons: *Društva*. Zagreb: A. Cesarec, 1991, str. 171 (ko govori o "Bill of Rights", avtor opozarja na njegovo "moralno" sestavino /enakosti/, ki "lahko ustvari podlago za upravičeni upor zoper societalno normativno lestvico" /tj. lestvico neenakosti/).
- 18) "Pod lupino formalne organizacije se postopoma oblikuje in habitualizira latentna in vzporedna institucionalna struktura z lastnim sistemom pravil in vlog, ki sicer v marsičem odstopajo od institucionalno predpisanih, pa vendar bistveno vplivajo na vsakdanje življenje članov organizacije" (V. Rus - F. Adam: *Moć i nemoć samoupravljanja*. Zagreb: Globus, 1989). Na taisto "balkansko čer", tj. na politično "nezavedno", ki izhaja iz dolge tradicije spajanja mikrosocialne in makropolitčne gospodovalnosti, je kaj kmalu nasedla tudi nova "mlada demokratična oblast".

Prevedel A. Šušulic